

John Milton

Het paradijs herwonnen

Vertaald, ingeleid en toegelicht
door Ruben Fransoo

DAMON

Inhoud

Inleiding	7
Voorwoord	7
Een vroege roeping	8
Timmeren aan de weg	12
De grand tour	14
Een missie in de wereld	17
Een stap uit de wereld	23
Inhoud van <i>Het paradijs herwonnen</i>	30
<i>Boek 1</i>	34
<i>Boek 2</i>	38
<i>Boek 3</i>	42
<i>Boek 4</i>	45
De schrijfstijl	48
Verantwoording	54
Bibliografie	56
 <i>Het paradijs herwonnen</i>	 59
Boek 1	61
Boek 2	77
Boek 3	93
Boek 4	107
Noten	129
 Over de vertaler	 165

Inleiding

Voorwoord

Wat als er een tweede kans was? Je hebt een fout begaan op je werk of tegenover iemand die je dierbaar is. Een zware fout misschien die je achtervolgt. Wat als er een mogelijkheid bestaat om die fout goed te maken? Om hoopvol naar de toekomst te kijken?

Zulke vragen spelen een rol in het leven van alle mensen. Ze komen ook op wanneer we stilstaan bij de ervaring van de eerste mens, Adam. Geeft God de mens een tweede kans nadat hij van de appel at? Kan hij ooit het paradijs terugvinden? Of is zijn zondeval eeuwig? Is er een kans om de fout van Adam te herstellen en te overwinnen waar de mensheid eerder faalde? In *Het paradijs herwonnen* ('Paradise Regained') neemt John Milton ons mee in een verhaal over de strijd tegen verleiding, waarin standvastigheid sterker blijkt dan macht, rijkdom of passie.

Dit meesterwerk is veel minder bekend dan Miltons *Het paradijs verloren* ('Paradise Lost') maar minstens even fascinerend. Terwijl *Het paradijs verloren* een beeldrijk en avontuurlijk epos is over de val van de mens, biedt *Het paradijs herwonnen* ons een ingetogen reis. Wie dit gedicht leest, ontdekt een subtielere en misschien wel diepere kant van Miltons genialiteit. De dialoog tussen Jezus en Satan staat voor de innerlijke dialoog tussen goed en kwaad. We kunnen *Het paradijs herwonnen* lezen als de bekroning van *Het paradijs verloren*. In dit gedicht wordt het verloren paradijs immers heroverd. Zonder die bekroning heeft *Het paradijs verloren* geen zin. Het zou een lichaam zijn zonder hoofd.

Met deze nieuwe vertaling wil ik niet alleen eer betonen aan Miltons werk, maar ook de lezer uitnodigen om deze verborgen parel te ontdekken. In tegenstelling tot de gekunstelde stijl van de eerdere vertaling

door Albert Verwey¹ heb ik gekozen voor een taal die zowel trouw blijft aan het origineel als toegankelijk is voor de hedendaagse lezer. Zo hoop ik een breed publiek aan te spreken. Miltons betoverende taal en zijn boodschap over de menselijke veerkracht kunnen ieders blik verruimen.

Mijn vertaling is voorzien van een inleiding die eerst stilstaat bij de persoon Milton en de turbulente tijd waarin hij leefde, vervolgens zijn belangrijkste dichtwerken, de schrijfstijl en inhoud van *Het paradijs herwonnen*, de vergelijking hiervan met *Het paradijs verloren*² en ten slotte een verantwoording van mijn vertaling.

Verwijzingen naar de Bijbel, *Het paradijs verloren* en andere bronnen in de voetnoten van mijn vertaling zijn vooral ontleend aan Thomas H. Luxons geannoteerde online editie van *Paradise Regained*. Tot slot zou ik nog twee mensen in het bijzonder willen bedanken. Wim heeft me als mee-lezer talrijke adviezen en hulp gegeven. Voor zijn luisterend oor ben ik Johannes dankbaar.

Een vroege roeping

Milton werd in 1608 geboren in Bread Street, niet zo ver van de Kathedraal van St. Paul in het centrum van Londen. Zijn moeder heette Sarah Jeffrey en zijn vader John Milton. Hij had een oudere zus, Anne, en een jongere broer die rechter werd, Christopher. Zijn andere twee jonge zussen zijn vroeg gestorven. Zijn vader was een soort notaris (‘a scrivener’) en moest leningen uitschrijven en bemiddelen als makelaar. In zijn vrije tijd was hij een componist. Hij componeerde twintig psalmmelodieën die hij onder meer uitbracht in Thomas

1 *Paradise Regained* werd slechts eenmaal in het Nederlands vertaald. In 1912 verscheen in de achtste jaargang van het tijdschrift *De Beweging* een vertaling van het eerste boek door de dichter Albert Verwey. De drie andere boeken volgden in de negende jaargang in 1913. Verwey behoorde tot de beweging van de Tachtigers, een vernieuwende beweging binnen de Nederlandse literatuur die van ca. 1880 tot 1894 bestond. In het werk van de auteurs van deze beweging komen het impressionisme en naturalisme sterk naar voren.

2 Zie de laatste gelauwerde vertaling van Peter Verstegen: Milton, J. (2019): *Het paradijs verloren*. Amsterdam: Athenaeum Polak & Van Gennep. In mijn voetnoten zal ik altijd verwijzen naar Verstegens vertaling van *Het paradijs verloren*.

Ravenscroft's *The Whole Book of Psalms*. Zo kwam het wellicht dat zijn zoon op vijftienjarige leeftijd op Saint Paul's zijn eerste bewaarde verzen schreef, een Engelse herwerking van psalm 114. De muzische gaven kreeg Milton van zijn vader. Vaak had Milton lovend over hem geschreven en was hem dankbaar voor zijn opvoeding en de talen die hij hem aanleerde, zoals Frans, Italiaans en Hebreeuws. Milton leerde nog andere talen op de school en universiteit. Toen hij tweeëntwintig was, beheerste hij elf talen: Engels, Latijn, Grieks, Hebreeuws, Frans, Spaans, Italiaans, Aramees, Syrisch, Oudengels en Nederlands. Velen beweren dat Milton Vondels *Lucifer* heeft gelezen en hier zelfs naar verwijst in *Het paradijs verloren*³.

John Milton verdiende goed zijn boterham als klerk en kon voor zijn kinderen privéleraars betalen. Hij stelde de Schotse presbyteriaan⁴ Thomas Young aan als leraar van zijn tienjarige zoon. Young onderwees Milton in de klassieke talen en droeg bij aan zijn religieuze vorming. Als presbyteriaan zag Young de bisschoppelijke taken in episcopale kerken liever uitgevoerd door leken. Deze leken worden 'elders' of ouderlingen genoemd. Young bracht Milton door zijn radicale ideeën in contact met de godsdiensttwisten die zijn tijd kenmerkten. Sinds de oprichting van de Anglicaanse Kerk onder Hendrik VIII was Engeland protestants, maar er waren ook binnen het protestantisme verschillende takken die met elkaar in strijd waren. Milton ontwikkelde door zijn privéleraar al vroeg een neiging tot het vormen van radicale standpunten in geloofskwesties. Dit zou zijn verdere leven en schrijven sterk bepalen. Van Young nam hij bijvoorbeeld de afkeer over voor de macht van de anglicaanse bisschoppen en bij uitbreiding de machtsstructuren in de Kerk. Hij stak de draak met mensen op wie hij neerkeek binnen de Anglicaanse Kerk. Dominees en andere geestelijken waren vaak het slachtoffer van zijn scherpe pen. In een van zijn pamfletten⁵ spotte hij met de zweetvoeten van een anglicaanse

3 Zie het hoofdstuk "Milton en Vondel" in de nabeschuiving van *Het paradijs verloren* van Verstegen.

4 Presbyterianisme is een vorm van calvinisme die ontstaan is in Schotland en Engeland. Het Griekse 'presbyteros' betekent ouderling en in Engeland hoeft een presbyteriaan geen priester te zijn. Thomas Young was een theoloog.

5 Zie *Apology for Smectymnuus*, het laatste van vijf pamfletten die de bisschoppelijke organisatie van het kerkbestuur aan de kaak stellen.

bisschop die sandalen zonder sokken droeg. Dit was een manier om zijn autoriteit omlaag te halen. Als tegenstander van kerkelijke machtsstructuren is het weinig verwonderlijk dat Milton opvallend veel aandacht besteedde aan de bekoring van macht in *Het paradijs herwonnen*. Boek 3 en delen van Boek 2 en 4 behandelen verschillende vormen van macht (zie bespreking van het gedicht hieronder).

Van 1615 tot 1625 ging Milton naar de Saint Paul's School, waar hij ook opviel door zijn radicaal puriteinse opvattingen. Milton hechtte veel belang aan maagdelijkheid. Hij geloofde dat zuiverheid nodig was om je te onderscheiden van de anderen en om in het leven iets te bereiken. Zijn puberale medeleerlingen spotten hiermee en gaven hem de bijnaam 'the lady'. Deze naam had hij ook te danken aan zijn fijne gelaatstreken, bleke huidskleur, lange haar en elegante houding. Van jongs af aan was Milton een buitenbeentje en moest hij zich verweren. De vele oefeningen in de retoriek op St. Paul's leerden hem tegenargumenten te bedenken. Hij excelleerde in deze oefeningen en praatte met gemak de anderen onder tafel. Het onderwerp was van weinig belang. Milton wist de zwakke punten in het betoog van zijn medestudenten te vinden en uit te buiten. Zijn talent mag blijken uit *Het paradijs herwonnen*, een retorisch steekspel tussen Satan en Jezus. Christopher schreef over zijn oudere broer dat hij zijn studies aan St. Paul's heel serieus nam. Dagelijks zat hij tot middernacht of een uur 's nachts aan zijn bureau⁶. Hij volgde de richting Grieks-Latijn. Zijn basis van het Latijn werd hier gelegd. Milton was een van de meest begaafde leerlingen en later zou hij gelden als een van de grootste latinisten van Engeland.

Aan zijn schooltijd op St. Paul's had hij een speciale en intieme vriend overgehouden, Charles Diodati. Hij was de zoon van een protestantse Italiaan die naar Engeland was geëmigreerd. Net als zijn vader legde Diodati zich toe op de studie van de geneeskunde. Ook hij schreef gedichten en onderhield een correspondentie met Milton, waarbij deze zich van het Latijn en Diodati zich van het Oud-Grieks bediende. Uit een van Miltons gedichten weten we dat Diodati klaagde geen inspiratie te vinden om te schrijven. Milton bracht hem voor ogen dat je ook poëzie kunt schrijven onder bacchantische vervoering. Zulke zinnelijke thema's moesten tot Diodati's verbeelding kunnen spreken. Zelf maakte hij Diodati duidelijk dat hij dit niet wilde doen.

6 Zie het artikel "John Milton 1608-74" van S. Read over Miltons schooltijd.

Hij zag zichzelf als een zuivere dichter⁷, een navolger van Vergilius⁸, die andere zuivere dichter, maar dan in de Engelse taal. Zo bleef hij zijn jeugdige ideaal van maagdelijkheid of toch zuiverheid koesteren. Zijn zelfbewustzijn betekende niet dat er geen andere dichters konden zijn. Miltons Latijnse en Italiaanse gedichten tonen hoe diep zijn vriendschap voor Diodati was. Je kan zelfs vermoeden dat hun tegen-gestelde karakters elkaar aanvulden. Milton, de ernstige dichter, vond in Diodati blijkbaar de lichtere component die hijzelf miste.

Op zestienjarige leeftijd schreef Milton zich in aan Christ's College aan de Universiteit van Cambridge. In het Engeland van de zeventiende eeuw was dit zeker geen jonge leeftijd om hogere studies aan te vatten. Diodati schreef zich aan Oxford in op dertienjarige leeftijd. De eruditie van schrijvers als Milton en Shakespeare valt voor een groot deel te verklaren door een onderwijs dat hen al zeer vroeg onderdompelde in de klassieken. Zonder een jarenlange opleiding zou een gedicht als *Het paradijs herwonnen* ondenkbaar zijn. Zo geeft boek 4 een blik op de klassieke en judeïsche wereld (zie de voetnoten in de vertaling). Dichterlijke genialiteit ging gepaard met grondige studie.

De opleiding in Christ's College moest Milton overigens niet voorbereiden op een dichterlijke loopbaan. Wie zich inschreef, werd gewoonlijk deken in de Anglicaanse Kerk. De opleiding bevatte veel studie van de klassieken en kerkelijke geschiedenis. Milton leefde in een sterk godsdienstige samenleving en zou in Londen een van de predikers hebben kunnen horen van John Donne, de dichter die ook anglicaanse priester was in de kathedraal van St. Paul en Milton zo het voorbeeld gaf van een dichterlijk priesterschap.

Na zijn studie was Milton niet meer overtuigd van zijn priesterlijke roeping. Hij trok zich van 1630 tot 1638 terug bij zijn ouders in Hammersmith in Londen. Veel van zijn eerste gedichten die nog bekendheid genieten vonden toen hun ontstaan. *On Shakespeare* was het eerste gedicht dat hij publiceerde, in 1630. In de meeste gedichten die Milton uitbracht, speelde zelfprofilering een grote rol. Zou hij zich met een lofdicht op de onvergankelijkheid van Shakespeare meteen als een opvolger in zijn voetsporen willen plaatsen?

7 Zie op YouTube het begin van J. Rogers' vierde Yale Course over Milton, "Poetry and Virginité" (2009): <https://www.youtube.com/watch?v=pf9tLApkCpU&t=1500s>.

8 De bijnaam van Vergilius was 'de maagdelijke'.

Zijn geestelijke roeping lijkt zich voorgoed om te zetten in een dichterlijke in *On the Morning of Christ's Nativity*, kortweg de *Nativity Ode*, zijn eerste lange en bekende gedicht dat hij in 1629 schreef op eenentwintigjarige leeftijd. De *Nativity Ode* gaat evenzeer over de geboorte van Jezus⁹ als over die van Milton als dichter. Een Engelse dichter werd geboren, want hij had voor de *Nativity Ode* al meerdere Latijnse gedichten gepubliceerd. Dit gedicht suggereert een zekere vergelijking tussen hemzelf en Jezus. Net als bij Jezus' geboorte al duidelijk was dat hij de mensheid zou verlossen, wist Milton nu dat hij was voorbestemd om een gedicht te schrijven over het verlossingsverhaal. Hier dacht hij al aan *Het paradijs herwonnen*.

Milton vergeleek zichzelf ook met Jeremia: "En de Heer strekte zijn hand uit, raakte mijn mond aan en zei tegen mij: 'Hiermee leg ik mijn woorden in jouw mond.'" Ook Milton was uitverkoren om het Woord te verkondigen. Het belang van het Woord blijkt vooral in Boek 1 van *Het paradijs herwonnen* heel duidelijk en kan je zowel op Jezus als de auteur Milton toepassen (zie hiervoor de noten bij de vertaling). *Het paradijs verloren* behandelt de zondeval en dient als een inleiding van de zuivering en de verwerkelijking van Miltons zuivere dichtersroeping in *Het paradijs herwonnen*.

Timmeren aan de weg

Ondanks zijn vroege besef van een dichterlijke roeping wist hij dat die niet vanzelfsprekend was. De vragen zijn dezelfde als vandaag. Sta je als dichter niet te veel buiten de wereld? Kan je zo je gaven het best benutten en ten dienste stellen van de samenleving en van het uitbouwen van een gezin en familie? Vragen die Miltons vader, een man van de wereld, ongetwijfeld ook bezighielden. In zijn gedicht *To My Father* uit 1634 of 1637 probeerde hij zijn vader ervan te overtuigen dat poëzie een goddelijke gave is:

*De dichtkunst is een werk van God, kijk niet
op dichten neer.*

9 Zie de tweede Yale Course *The Infant Cry of God* om een beter zicht te krijgen op hoe Milton de vergelijking ziet tussen zichzelf en Jezus.

Het paradijs herwonnen

Boek 1

Ik die voorheen de blijde tuin¹ bezong²,
verloren door de ongehoorzaamheid³
van een, bezing hoe voor de mensheid nu
de onverzetbare gehoorzaamheid⁴
van een het paradijs heroverde.
Hij werd door veel verleidingen beproefd
maar won van de Verleider, strikte hem
in al zijn eigen listen, joeg hem weg
en wekte Eden in de woestenij⁵.
Jij Geest⁶, die deze kluizenaar voortdreef
in de woestijn⁷, de plaats van zijn triomf,
waar hij de geestelijke vijand⁸ kon
verslaan en zo bewijs geleverd hebt
dat hij de Zoon van God is, inspireer,
naar jouw gebruik, mijn ingegeven lied⁹
dat anders stil zou zijn. Verspreid het dan
tot aan de hoogste en de laagste grens
van de natuur met volle vleugelslag.
Wat meer is dan een heldenwerk¹⁰ wil ik
bezingen, al werd het in het geheim
gedaan en bleef het eeuwen onvermeld,
niet waard dat niemand het tot nu bezong¹¹.

Nu preekte de Verkondiger¹² berouw
en het nabije hemelrijk¹³ voor wie
gedoopt is. Meer dan een trompetgeluid
wekte zijn stem ontzag op. Met ontzag¹⁴
trok men van alle streken naar zijn doop.
Met hen kwam Jozefs zoon¹⁵ uit Nazareth¹⁶
naar de Jordaan. Hij werd nog niet gezien
en was nog onbekend. De Doper had

hem rap ontdekt en, goddelijk vermaand¹⁷,
hem als zijn meerdere verklaard. Voor hem
zou hij zich van zijn heilig ambt ontdoen.
Niet lang is die verklaring onvervuld
gebleven. Toen hij eenmaal was gedoopt,
opende¹⁸ de hemel en de Geest
is als een duif gedaald. De stem van God¹⁹
verklaarde hem als zijn beminde Zoon.

De vijand hoorde dit die altijd zwierf²⁰
rondom de aarde maar die niet te laat
wou zijn op deze samenkomst. De stem
vanboven trof hem als een bliksemslag.
Verbaasd bekeek hij hem die werd geroemd
en zulk een status kreeg. Hij nam geen rust.
Door nijd en razernij bevangen vloog
hij naar de middenhemel, zijn gebied²¹,
en riep zijn machtige kompanen op
in dichte wolken en in duisternis
voor overleg, een grauwe kerkenraad²².
Daar nam hij in hun midden met een blik
vol huivering en ernst aldus het woord:

‘O eeuwenoude krachten van de lucht
en van de wijde wereld, want ik noem
bewust de lucht, die wij veroverden²³,
en niet de wrede hel, waar wij verplicht²⁴
zijn om te wonen. Jullie weten goed
hoe lange tijd we naar de jaartelling
van mensen deze schepping als bezit
genoten. Hoe we steeds naar onze wil
de zaken van de aarde regelden
sinds Adam en zijn tere gemalin
het paradijs verloren²⁵, in de val
gelokt door mij. Al wacht ik sinds die tijd
met angst totdat mij de fatale wond²⁶
door Eva’s zaad vergolden wordt. Lang duurt
het eer de hemel iets verordent, want

de langste tijd is kort voor hem.²⁷ En nu,
te snel voor ons, bereikt de cirkelgang
van uren het gevreesde ogenblik
om op de weerslag voorbereid te zijn
van die gevreesde wond. Indien dat kan
althans en wij door onze hoofdwond niet
bestemd zijn onze hele kracht te zien
geschonden, onze vrijheid, ons bestaan
in dit gewonnen, schone rijk van lucht
en aarde. Want ik breng dit slechte nieuws:
het zaad der vrouw, hiervoor bestemd, is laatst
geboren uit een vrouw²⁸. Dit gaf ons vrees.
Zijn volle bloei nu in de jeugd bewijst
zijn gratie, deugd en wijsheid²⁹ om te doen
wat hoog en groot is en versterkt de vrees.
Zijn komst werd door een groot profeet voorspeld
die elk ontvangt in de gewijde stroom
waarin hij pretendeert de zonde weg
te wassen en hen reinigt zodat zij
hem rein ontvangen, als hun koning eer
bewijzen³⁰. Ieder komt en ook hijzelf
is onder hen gedoopt. Dit niet om rein
te worden maar opdat de hemel zou
getuigen en voortaan geen enkel volk
nog twijfelt wie hij is. Ik heb gezien
hoe de profeet hem eerde en ik zag
de hemel toen hij uit het water steeg
kristallen deuren³¹ openen. Een duif³²
kwam op zijn hoofd gedaald, wat dit dan ook
betekende. Vanboven zei een stem:
“Beminde zoon, in jou vind ik mijn vreugd.”
Zijn moeder nu is sterfelijk, zijn Heer
is hij die heerschappij voert in de hemel
en alles doet ten bate van zijn Zoon.³³
Zijn eerstgeborene is ons bekend³⁴
en pijnlijk was het toen zijn donder ons
verwoestend naar de diepe hel verwees.
Maar hij is ons nog onbekend³⁵, hij lijkt